

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

ЗАНАТИ У ЧАЧАНСКОМ И МИЛАНОВАЧКОМ КРАЈУ

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј
Цара Душана 1

УДК 39 (497.11)
„18-20“

У оквиру пројекта „Етнолошка истраживања у општинама Чачак, Лучани и Горњи Милановац“ од 1984. до 1988. године испитала сам развој заната у XIX и XX веку у селима чачанске и горњомила-новачке општине. Истраживањима је обухваћено 26 насеља: Брусница, Брајићи, Бољковци, Доња Дренова, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Горња и Доња Црнућа, Мајдан, Прањани, Рудник, Трудељ, Враћевшница и Горњи Милановац, затим: Бањица, Виљуша, Врнчани, Јанчићи, Заблаће, Мрчајевци, Остра, Рајац, Горња и Доња Тречча, Трбушани и Чачак.

Резултати, до којих смо дошли, указују да је професионално занатство, нарочито традиционално, претежно везано за Чачак и Горњи Милановац док је оно сеоског становништва у мањој мери било заступљено, и то преко самоуких сеоских занатлија. У селима, у којима су сточарство и земљорадња основна занимања, становништво се занатским пословима бавило узгредно, као допунским занимањем, задовољавајући своје потребе за извесним занатским производима (покућством, ношњом, оруђима за рад). Ни данас тамо нема потпуне

диференцијације између пољопривредника, занатлије и индустријског радника, иако је у селима све већи број професионалних занатлија са регистрованим радњама (ковачи, колари, пинтери, столари, кројачи, каменоресци).

У овом раду није обухваћен развој заната и занимања на територији општине Лучани, јер је 1985. године објављена књига Радована М. Маринковића „Драгачевски занати и занимања.“

По ослобођењу од вековне турске владавине, народ Чачка и околине је, као и других крајева Србије, своју слободу дочекао у великом привредном сиромаштву и културној заосталости иако је Чачак и за време робовања под Турцима имао значајан комуникационо-стратешки и економски положај. Добијањем аутономије 1833. године, Србија је, па и Чачак, почела да доживљава велике промене. Најпре је у вароши повећан прилив српског становништва са села, а касније занатлија и трговаца из Беча, Пеште и Цариграда, што је утицало да се Чачак већ у првој половини XIX века развије у значајан занатско-трговачки центар са груписаним занатским радњама, дућанима, механама. „Дућани су били у главној улици, у чаршији. Били су врло збијени, ниски, са напред испуштеним кровом и са широким ћепенцима, да би се могло видети чега све има у њима... Сем кућа и дућана, по варошима било је још ханова, механа, кавана.“¹

Горњи Милановац, седиште таковског и рудничког краја, заснован средином XIX века (раније је седиште рудничке нахије било у Брусници),² процват занатства и трговине доживео је око 1870. године. Поред старих „источњачких“ заната, који су остали из турског доба, појављују се и брзо су се развијали — нови.

Формирани као значајни занатско-трговачки центри, Чачак и Горњи Милановац, углавном су имали професионално занатство, са правно регулисаним радњама и дућанима, док је по селима постојало полупрофесионално занатство, којим су се бавили самоуки или приучени сељаци. Бавећи се земљорадњом и сточарством као основним занимањем, даровити појединци су, у оквиру домаће радиности, израђивали занатске производе задовољавајући потребе месног становништва. Међу њима било је талентованих појединаца, који су се толико извештили да су, као мајстори, били чувени и цењени у широј околини. Међутим, то нису биле правне занатлије, нити се њихов повремен рад могао сматрати занатом, али су се касније из домаће радиности развили поједини сеоски занати и занимања.

У прошлости наши сеоски занати доста су се разликовали од варошких. Те занатлије су користиле старе и једноставне алате, ко-

је су најчешће саме правиле. Занати су имали народну терминологију и углавном једноставну технологију. Са брзим развојем градских, сеоски занати падају под њихов утицај и почињу да се мењају, усавршавају, а неки и да нестају.

Дуго је село било без или са врло малим бројем изучених мајстора и занатских радњи, јер је преовлађивало полупрофесионално занатство. О томе је у „Кнежевини Србији“ писао Милан Ђ. Милићевић: „Заната и заначија по селима има понегде, и то само за најпрече потребе, као што су: ковачи, колари, качари и терзије, које сукно режу и бојације, које боје пређу и разно плетиво.“⁴³

Развој занатства и отварање самосталних занатских радњи на селу није ишло у рачун варошким мајсторима: они су им били велики конкуренти, јер су преузимали муштерије са села, своје производе продавали по нижим ценама а уз то обављали и послове више сродних заната. Варошке занатлије нису се бориле само са сеоским занатлијама, већ су морале да издрже и друге видове конкуренције: бесправан рад варошких занатлија, торбарење, развој трговине и њено мешање у послове појединих заната, прилив готове јевтиније индустријске робе. Против рада бесправних, приучених занатлија буниле су се и супротстављале изучене занатлије тражећи од власти да се казне и да им се одузме право на рад. Међутим, и поред казни, а и због толеранције власти, ова врста допунског привређивања преживела је и одржала се до данас, мада у знатно мањој мери.

Развој професионално-правног занатства у Чачку и Горњем Милановцу може се пратити од четрдесетих, односно педесетих година XIX века, када почиње и оснивање првих еснафа. Спроводећи Наредбу из 1823. године, по којој је „сваки занат био дужан да за себе оснује еснаф“,⁴⁴ занатлије су се удруживале у једнородне или сродне — мешовите еснафе. Привремено основано еснафско уређење у ослобођеној Србији, поред тога што је задржало доста од турских еснафских обичаја, попримило је и новине са стране, нарочито од мајстора који су долазили из Аустрије. Усвајањем Уредбе из 1847. године, еснафски обичаји су претворени у правила. Извршена је општа подела заната на еснафске и нееснафске и на трговину. Самосталне еснафе оснивали су бројнији и развијенији занати (који су имали најмање 12 правних занатлија-мајстора), а мешовите — слабије развијени занати.

Удруживањем у еснафе мајстори су, у почетку, штитили своје интересе и држали монопол на свој занат борећи се против свих ви-

дова конкуренције, појаве нових заната, напредовања индустрије, продаје готове индустријске робе... Борећи се за опстанак, многе занатлије су пропадале, што је утицало на појаву подвојености између богатих и сиромашних занатлија и проузроковало њихове међусобне раздоре. Исцрпљени и ослабљени пред наглом конкуренцијом новог индустријско-капиталистичког развоја, еснафи нису могли да се одрже, па су се почетком XX века распали.

Еснафе је заменио Закон о радњама из 1911. године. По овом закону, уместо више, у свакој вароши основан је један еснаф за све занате, да би Законом о радњама из 1931. еснафи били коначно укинуги.⁵

Ослободивши се турске власти, Чачак је већ у првој половини XIX века био значајан занатски центар, са више формираних еснафа. Међу првима у еснаф су се удружиле абације, а потом пекари, механције, кафеџије, опанчари, обућари, лончари, терзије и други.

ЕСНАФИ У ЧАЧКУ ОД 1838. ДО 1900. ГОДИНЕ⁶

Назив еснафа	основан	бр. члан. приликом оснивања	1891.	1900.	Чланова мешовитог еснафа 1900.	
Абацијски	15. 1. 1838.	21	—	35		
Механско-кафанско-пекарски	1841.	28	100	79	механџија кафеџија пекара	20 20 39
Обућарско-лончарски	1848.	12	15*	26	обућара лончара	16 10
Терзијски	1851.	—	—	64		
Зидарско-тесачки	16. 9. 1854.	—	—	43	зидара 9, тесара 2, бравара 4, колара 3, ножара-кантарџија 4, ебрбера 7, казанџија 3, лимара 2, молера 2, пушкара 4, пинтера 3	
Сарачко-ћурџијски	око 1870.	—	—	—	—	
Трговачки	24. 5. 1879.	15	79	—	—	
Кројачки	4. 9. 1896.	—	—	10	—	
Мумуџијско-бојацијско-воскарски	11. 3. 1899.	—	—	20	сапуџија 11, бојација 6, воскара 3	

* Обућара, лончара, ткача, самарџија и врећара.

Када је 1863. године извршен попис становништва, занимања, некретнина и прихода, Чачак је имао „190 занатлија, 126 слугу, 62 калфе, 52 надничара, 49 чиновника, 45 трговаца, 42 механције, 21 кафеџију 16 земљорадника, 8 баштована и 60 без занимања.“⁷ Из ових података јасно се види економска и социјална структура становништва.

Као новооснована варош, Горњи Милановац се средином XIX века релативно брзо развио у значајан занатско-трговачки центар рудничког краја, у коме су искључиво цветали стари (наслеђени од Турака) занати: терзијски, абацијски, опанчарски, ковачки, сарачки и пушкарски. Од седамдесетих година XIX века, поред старих заната, појавили су се и развили нови, донесени са запада: столарски, кројачки, обућарски, фарбарски, ножарски, браварски, шлосерски, лимарски и други. Терзије, кројачи и абације, као најбројнији, први су основали самосталне еснафе, док су се друге занатлије удружиле у мешовит еснаф.

У табели „Еснафи у Горњем Милановцу од 1850. до 1900.“ дајемо назив, годину оснивања и број чланова сваког еснафа:

Назив еснафа	Основан	Бр. члан.	Мешовит еснаф 1883. године	Број	Мешовит еснаф 1900.
Терзијско-кројачки	13. 11. 1850.	9	терзија 8 кројача 1	9	терзија 8 кројача 5
Абацијски	11. 1. 1851.	12		16	
Мешовито-занатлијски	1851.	25	сарача 2 ковача 5 пушкара 2 обућара 6 мумџија 4 шмитова 1	48	сарача 3 ковача 10 поткивача 7 пушкара 1 обућара 7 мумџија 6 шмитова 2 фарбара 10 ножара 1 казанџија 1 зидара 9 бравара 2 столара 5 бербера 2 пинтера 1 лимара 1 колара 1
Зидарско-тесачки	17. 3. 1869.	11	зидара 7 тесача 4	21	
Трговачки	15. 9. 1870.	90		38	

Опанчарски	10. 12. 1872.	17	40	
Бакалски	28. 12. 1881.	13	13	
Механско-кафански	23. 2. 1893.	23	35	механицја 23 кафаницја 12
Пекарски	23. 2. 1893.	16	13*	

Табеле указују да је, поред полупрофесионалног, професионално занатство у чачанском и милановачком крају у XIX веку било врло развијено — и по разноврсности, и по броју. Оно је задовољавало потребе локалног становништва, а само неки производи и потребе житеља Чачка и суседног Драгачева.

Данашња испитивања показала су да су у селима у околини Чачка и Горњег Милановца и даље изражене потребе за производима појединих старих заната (ковачког, коларског, пинтерског, столарског), па су стога ови занати и сачувани, али и осавремењени алатима и технологијом. Такође је запажен продор нових заната (механичарског, аутолимарског), који прате развој и потребе данашњег села.

Све занате у чачанском и милановачком крају можемо сврстати у више група.

Занати за израду предмета за одевање су: абацијски, терзијски, опанчарски, бојацијски, ћурчијски и кројачко-шнајдерски; занати за обраду дрвета: столарско-тишлерски и пинтерски; занати у вези са саобраћајем: коларски, ковачки, поткивачки и сарачки; занати у вези са грађевинарством и обрадом камена и глине: зидарски, лимарски, каменорезачки и лончарски; занати у вези са прехраном: пекарски, воскарско-лицидерски. . .

АБАЦИЈСКИ ЗАНАТ

Од заната који су се бавили производњом одевних предмета у чачанском и горњомилановачком крају најразвијенији су били абацијски, терзијски и опанчарски, док су бојацијски и ћурчијски заступљени у мањем броју. Абације и терзије биле су прве занатлије које су основале своје еснафе: чачанске 1838, а милановачке 1851. године. У тренутку оснивања, абацијски еснаф у Чачку имао је 21, а у Милановцу 12 чланова. Временом овај се занат развијао, па је 1900. године у Чачку било 35 абацијских мајстора, а у Милановцу

16.⁹ Попис из 1863. године у селу Бољковцима помиње двојицу абацијских мајстора.¹⁰

По казивању Драгутина Лазовића (77 година), абације (и данас активно ради) из Горњег Милановца, када је он учио занат око 1922. године, у Горњем Милановцу било је седам абацијских радњи, у којима је радило најмање 2—3 шегрта, колико и калфи. Године 1945. у Горњем Милановцу постојале су две самосталне абацијске радње: Драгомира Ковачевића и Стевана Зарића. Оснивањем Абацијско-кројачке задруге „Победа“ 1946. године, све абације су се учланиле у њу, док су сеоски мајстори код својих кућа кројили одређене хаљетке и предавали задрузи.

Чачанске абације и кројачи су 22. октобра 1945. основали Абацијско-кројачку прерађивачку задругу „Обнова“. Пре ње, 1939. године, формирана је Прва занатска чачанска кројачко-прерађивачка задруга. Задатак задруге био је да чланови заједничким средствима набављају сировину, шију народна одела и продају на тржишту.¹¹

Од 1946. до 1952. године у љубићко-трнавском срезу постојало је 20 абацијских и 10 кројачких радњи.¹² Данас у Чачку ради само једна абацијска. У њој се шију мушка народна одела, женски јелеци од сомота и чоје, везени гајтаном и бућмом, и шајкаче, али само по поруџбини — за приватна лица или за аматерска фолклорна друштва.

Сеоске абације, у народу зване „терзије“, своје занатске послове су радиле сезонски и по поруџбини мештана. Поруџбина је највише било пред јесен (за свадбе, славе), када су продавани пољопривредни производи и стока. Муштерија је доносила сукно и чоју и поручивала „са колико ће гајтана одело бити везено“. Било је и таквих мајстора (углавном приучених и самоуких) који су са алатом у торби ишли кроз села и у кућама кројили и везли одела. Њихов рад је забележио у Србији и Вук Караџић: „То су сељаци као и остали људи, па кад коме треба што да му шије (н. пр: гуњ, гуњче, зубун), он га зове својој кући те онђе ради.“¹³

Мајстори абацијског заната, зачетог у народу, „резали су“ хаљетке народне ношње од домаћег сукна, шајка и чоје. Гуњеве и гуњиће, антерије, фермене, зубуне, дизлуке и женске јелеке украшавали су орнаментима од домаћег вуненог или куповног гајтана и бућмом.

Одело је кројено „од ока“, без претходног кроја на папиру. Сукно је кројено и шивено „на френгију“ — једно парче сукна прелазило је преко другог, па је конач провлачен истовремено кроз оба краја сукна, а када је шивено „парче уз парче“ — ивице оба парче-

та сукна су састављене једна уз другу. Врсте бодова приликом шивења сукна су: „провлака“ — када се једноставно провлачи конац, и „обаметање“ — бод којим се порубљују доњи делови појединих хаљетака. Разноврсни орнаменти, којима се украшава народно одело, извођени су од гајтана и бућме. „Асламчићи“ — орнамент у облику спирале, „осмице“, „пупци“ — мањи и већи таласasti орнаменти су основни мотиви којима је украшавано мушко народно одело. Од упоредног гајтана по ивицама антерије и фермена извођена је „двокатна“ и „трокатна крма“, уз „крму“ су пришивани „дикиши“ — већи број гајтана састављен као трака, а са унутрашње стране „дикиша“ пришивена је упоредна бућма („бурмица“).¹⁴

У XIX и почетком XX века гуњ са гуњићем био је главни хаљетак мушке народне ношње. Гуњ је резан од мрког или црног сукна; био је са дугим рукавима, а закопчавао се под грлом. По ивицама је опшиван црним вуненим гајтаном у пет до дванаест „ката“ — реда и са две „бурме“ око гајтана. Предњи „пешевци“ украшавани су орнаментима: „сивријом“ — крива шара и „преко“.

Гуњић — зубунић је такође од сукна, без рукава, дужине до струка; не закопчава се. Богатије је украшен од гуња, али врло често је и једноставно опточен са три до пет „катова“ гајтана. За свечаније прилике гуњ и гуњић израђивани су од шајка и плаве чоје, са више веза. Временом ова два хаљетка замењују антерија и фермен, који су и данас, истина ретко, саставни део мушке народне ношње.

Абације су, поред гуња и гуњића, резале и шиле чакшире, дозлуке, женске јелке. Било је и умешних мајстора абација, који су се, поред израде народног одела, бавиле и терзилуком кројећи јелеке од финих материјала, везене златном и сребрном жицом и шљокицама. Због тога су често абацијски и терзијски еснафи били у сукобу. Поред међусобних борби, ова два еснафа водила су заједничку борбу против трговаца, бесправних мајстора, торбаревља. Све је ово утицало да већ отежан и уздрман положај абација и терзија буде све тежи, што је довело до њиховог коначног пропадања.

Алат, којим су се служиле абације, био је врло једноставан. За мерење сукна употребљаван је аршин (дрвени или метални), дужине 68 цм. Маказе су биле металне, тешке и велике, са заравњеним врхом. Напрстак је трбушастог облика са мањим округлим отвором на врху. Абацијска игла је јача и већа од терзијске. Конац за шивење био је такозвани „турски“, купован је у Лесковцу (као и бућма и гајтан). Машина је почела да се користи за шивење после

1900. године. Закачка је дужи комад сукна (облика пера), са кукицом на једном крају, а служила је за затезање сукна када се везло гајтаном. Шило је служило за бушење рупа приликом пришивања копчи. Колтата је даска за пеглање чакшира. Утија метална, састављена из главе и дршке, служила је за пеглање гајтана и бућме. На горњи део главе утије стављала се ижлебљена дашчица „басачик“, која је коленом притискана приликом пеглања.

Појавом и развојем кројачког заната и брзим продирањем промена у начину одевања, абацијски занат је, у првим годинама XX века, почео да слаби. Међутим, у Чачку и Горњем Милановцу још увек раде абације, кројачи народног одела који кроје и шију и савремену одећу.

ТЕРЗИЈСКИ ЗНАТ

„Терзија (персијска реч) значи кројач, кројач чохе (кројачи сукна зову се абације).¹⁵“ Међутим у нас, нарочито на селу, „терзија“ је сваки мајстор који кроји народно одело и од сукна, и од чоје, и од сомота.

Терзијски занат је у периоду турске окупације и касније, у XIX и првим годинама XX века, био врло развијен, а радионице бројне. До ослобођења од Турака овим занатом су се углавном бавили муслимани, а тек понеки Србин, јер „раји“ није било дозвољено да носи китињасто одело. Одласком Турака мајстори овог заната у Чачку и Горњем Милановцу почели су да режу и шију мушке и женске хаљетке грађанске ношње од чојице, атласа и сомота, везене златном и сребрном жицом, шљокицама и свиленим гајтаном, према унапред исцртаним „мустрада“, најчешће оријенталног порекла.

Терзилук је у Чачку и Горњем Милановцу цветао од седамдесетих година XIX века, све до 1900, када је у Чачку забележено постојање 64 терзијска мајстора.¹⁶

Са појавом моде ношње хаљина кројених „по јевропски“, стара грађанска ношња се полако губила. Међутим, оно што је град одбацивао, село је прихватало, па су се неретко имућније девојке са села венчавале у белом либадету или, пак, у градској ношњи, са валом на глави.

На слабљење и нестајање терзијског заната пре појаве мајстора кројача досељених „из прека“, утицала је и међусобна конкуренција између самих терзија (богатих и сиромашних), затим мешање абација у терзијске послове, као и трговина готовим и јевти-

нијим терзијским производима. И, већ после првог светског рата у чачанском и милановачком крају ретко се могла видети жена у градској ношњи са либадетом, као и мушкарац у „потурлијама“ и цемадану, везеним гајтаном и срмом.

КРОЈАЧКО-ШНАЈДЕРСКИ ЗАНАТ

Са доласком нове моде у одевању, најпре у градовима, па касније и у селима, кројачко-шнајдерски занат је после првог светског рата започео интензивније да се развија. Први сеоски кројачи у чачанским и милановачким селима нису имали протоколисане радње, већ су шили узгред, после обављених пољопривредних послова. То су били приучени мајстори, без радњи и радионица. После другог светског рата овај занат се све више развија, не само у Чачку и Горњем Милановцу, већ и по селима.

У почетку кројачким занатом су се бавили само мушкарци, док су им жене помагале око ситнијих кројачких послова (ендлање, израда поруба, пришивање дугмади). После првог светског рата у селима овим занатом су почеле и жене да се баве. Иначе, Чачак и Горњи Милановац су још крајем XIX века имали чувене шнајдерке-модискиње, које су шиле одећу „јевропског кроја“.

Народни музеј у Чачку у својој збирци има венчаницу од маркизета и хаљину од свиле, изузетног кроја и израде, које су 1918. године шиле чувене чачанске шнајдерске-модискиње Стана и Љуба Поповић. Такође се у Музеју чува књига шнитова и модела женске моде (између два рата), које је израдила даровита кројачица-модискиња Милица Терзић из Чачка.

БОЈАЦИЈСКИ ЗАНАТ

Бојацијски занат поникао је из сеоске домаће радиности, односно из народног бојења биљним бојама. Спада у нешто млађе занате у милановачком и чачанском крају, мада је пописом 1839. године, у Чачку забележен „мајстор Ђорђе бојација.“¹⁷

Пред крај XIX века прихваћено је бојење анилинским бојама, па се стога овај занат врло брзо развијао. После 1900. године, поред ових у Чачку и Милановцу, бојацијске радње су отворене и по селима — у Мрчајевцима, Прељини, Љубићу, Мојсињу, Жежевици, Брајићима, Бершићима, Горњим Бањанима, Прањанима, Бољковцима. Бојације су имале доста посла, јер је вуна била основна сировина

женске домаће радиности. Необојена вуна обележавана је дрвеним „рабошима“, а од пре двадесетак година металним плочицама са бројем.

Данас се бојације, поред свог основног занимања, прилагођавају потребама, па обављају и хемијско чишћење одеће. Поред тога што је бојацијски занат данас добро развијен у селима чачанског и милановачког краја жене се поново враћају бојењу биљем (у ораховом листу, коприви, рују, броћу) иако је ово бојење теже и, како кажу, „заметније“.

Бојацијска радионица је већа просторија са земљаним подом и већим отвором на таваници — ради вентилације. Опремљена је са више казана запремине од 50 до 200 литара са озиданим оцаком, који се ложи одоздо. Некада се бојило у земљаним лонцима. Околу су „чабрењаци“ — мотке од грабовог, лесковог или багремовог дрвета, преко којих се веша и цеди пређа. У припремљеном и загрејаном раствору, киселине и соли пређа се кува око 60 минута. Обојена пређа се испира у хладној води, цеди центрифугом и суши на сунцу.

За разлику од радионице, бојацијска радња је мања просторија, до улице, са једном или две тезге, рафовима и чивилуцима за качење примљене и офарбане пређе. Сваки чивилук има свој „рабош“, број.

ЋУРЧИЈСКИ ЗАНАТ

По селима чачанског и милановачког краја ћурчијски занат није био развијен. Међутим, 1839. године у Чачку су пописане три ћурчије,¹⁸ а 1863. само двојица.¹⁹ Горњи Милановац је у 1862. години имао једног ћурчију.²⁰ Удружени сарачи и ћурчије су 1870. године основали свој еснаф у Чачку.²¹

Овај занат већи развој није доживео, али се одржао до данас. У Горњем Милановцу од 1946. године радио је ћурчија Слободан Максимовић, а од 1982. радњу је преузела његова супруга Десанка са синовима. Слободан Максимовић је занат учио у Дарувару, Пожаревцу и Шапцу.

Ћурчијски посао је обухватао обраду сирове коже и шивење хаљетака. Чачанске и милановачке ћурчије шиле су мушке кожухе без рукава, једноставне, са мало украса, изведених од разнобојне коже. Кожуси су закопчавани са стране, а кројени су уз врат. „Первез“ од крзна постављен је око рукава и доње ивице кожуха. Око малих џепова извођен је украс од бојене коже. Данас се кожуси

ретко праве. па се у ћурчијској радионици Максимовића у Горњем Милановцу штави кожа, „лисице“ и шију бунде, дуге и кратке, по поруџбини.

Ћурчијска радионица Максимовића, у којој се прерађује кожа, пространа је и опремљена врло савременим инвентаром: две велике „сепије“—„хашпле“ за штављење коже, „менгеле“ са „крџом“ за истезање коже, затим алат: више врста и облика ножева за скидање длаке и месине, ручни нож за штављење коже, неколико врста и облика клешта. У другој, мањој, просторији је радионица, у којој се кроји-сече и шије кожа. У рафовима је сложена припремљена кожа, крај прозора је машина, а иза је дугачка тезга за кројење.

ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ

Поред абаџијског и терзијског, чаругџијско-опанчарски занат је у чачанском и милановачком крају у XIX веку био један од најразвијенијих.

Оснажени и бројни чачански опанчари, спроводећи закон о еснафима, 1845. године основали су свој еснаф. Због распрострањене употребе опанака код сеоског и мањег дела варошког становништва, чаругџијско-опанчарски занат врло брзо се развијао. Пописом у 1863. години утврђено је да је Чачак имао 21 мајстора опанчара.²²

Горњомилановачки опанчари су свој еснаф основали нешто касније — 1872. године. Тада их је било 17, а 1883. године — 40.²³

Поред професионалних — правних занатлија, који су радили у Чачку и Горњем Милановцу, по селима су се појединци опанчарским занатом бавили полупрофесионално, као самоуци или приучени мајстори. Они су највише посла имали преко зиме, када су им сељаци доносили коже на „чињење“ и „грађење“ опанака.

Радећи бесправно, самоуке занатлије конкурисале су правним мајсторима, па се чаругџијски еснаф у Чачку 1852. године обратио ондашњем начелству ради заштите својих производа: „Ми знамо, да нико не може никакав занат на своју руку радити и почети, док тај занат не изучи и док његово знање пред еснафом и мајстором не осведочи.“ Затим се наставља: „И док је тако онда ми с пуним правом подносимо главном Начелству тужбу на Јову Јелића и Јову Игњатовића, ортаке бакале и кафеџије, који су једног калфу одавде из службе гди је погођен био за 464 гроша за по године, и два из Уба довели и дали им алат и еснап чаругџијски и они већ као мајстори раде на превелику нашу штету.“²⁴

Професионалним опанчарским мајсторима, сем рада неправних занатлија, торбарења и трговине, највећи конкурент била је тридесетих година појава фабричке „Батине“ гумене обуће. Еснафи широм Србије водили су огорчену борбу тражећи забрану продаје „Батиних опанака“, борби против истог конкурента. Опанчари су, као и друге занатлије, до првог светског рата одолевале свим видовима конкуренције да би се пред други светски рат њихов положај погоршао. Борећи се за опстанак, чачански опанчари су 29. марта 1939. основали Прву опанчарску прерађивачку задругу.²⁵ Оснивање задруга настављено је и после другог светског рата, али су оне кратко радиле.

Данас у Чачку ради опанчар Михаило Вукајловић—Ариљац, а у Горњем Милановцу — Влајко Мијаиловић. Они раде по порудбини за приватна лица и за аматерска културно-уметничка друштва.

У прошлости опанчари су сами штавили-„чинили“ сирове коже, врло ретко су куповали прерађене. Покишељену кожу стављали су у дрвене или бетонске „сепије“, а преко њих је сипан раствор креча и пепела. Сваког дана коже су окретане, а раствор је мешан. После петнаестак дана коже су вађене и на дрвеној „клуци“ „плочом“, скидана је длака („лешење“) и „месина“, потом је кожа дан-два испирана у води. Припремљене коже стављене су у штав, начињен од коре руја. У овом штаву су штављене коже за црвене опанке, који су у чачанском и милановачком крају ношени до првог светског рата.

Штав у хрстовој шишарци је бољи и квалитетнији. „Начињене“ коже стављане су у дрвено буре, у које су сипане млевена шишарка и топла вода. Коже су у штаву држане седам дана, окретане и наливане топлим водом, а потом је процес понављан још два пута, уз додавање нове шишарке. Уштављене коже су вађене, истезане и сушене у хладу или на „промајитом месту.“ Осушене, кројене су на „ђонове“-„таслаке“ и поново враћане у штав, тако да процес обраде и штављење коже траје два до три месеца.

У селима чачанског и милановачког краја све до средине XIX века, па и касније, најраспрострањенија врста опанака били су „прещњаци“-„врце“, прављени — „грађени“ од сирове, нештављене коже. Ова врста опанака била је домаће израде и свака кућа имала је по једног члана који је „градио“ опанке за укућане.

„Црвени опанци“, штављени у јововој кори-рују, ношени су пре првог светског рата као свакодневна обућа. Они су од говеђе

коже, без носа — „врха“, а било их је и са „врхом“. Код „дрвењаша“ преплет је прост и иде средином „лица“.

Опанак „ћонаш“ кројен је од уштављене коже. Скројен опанак бележен је (набадан) бодом (оштрим шилом). Зависно од врсте опанака, бележено је уже или шире набадање. Први „ћонаши“ нису се много разликовали од „дрвењаша“; врх опанака је био кратак и широк, док је „лице“ „грађено“ од шире исечене опуте. Ђон је плитак, а „премет“ и „преплет“ (од шире опуте) рађен је у виду шах поља. У милановачком крају овакви опанци су имали посебан назив „асураши“.

Новији „ћоновски“ опанци, који се и данас праве, ужи су, дубљег ћона, затворенији и ужег и већег „врха“ — кљуна. „Лице“ је начињено од ситног вицередног „преплета“ и „премета“. Опанци са дугим кљуном у чачански и милановачки крај стигли су око 1930. године, преко Љига и Шапца. Мушки и женски опанци, који су ношени у овом крају, везују се двома врстама кајиша: „обувачима“, који се учвршћују за опанак и имају пређицу, и „завијачима“, који се омогавају око ногу.²⁶

После другог светског рата у Чачку и Горњем Милановцу, почела је израда опанчића типа мокасино, без кљуна и са „лицем“ које је шупљикаво. Ова врста опанака се и данас (у лето) носи.

Забележили смо да опанчари М. Вукајловић и В. Мијаиловић праве опанке „кљунаше“, „асураше“, дечије опанке, опанке-мокаси-не и мале опанчиће као сувернире за Туристички савез у Горњем Милановцу. Више пари опанака праве по поруџбини за културно-уметничка друштва Горњег Милановца, Чачка и Крагујевца и по поруџбини појединаца.

Опанчарске радионице су махом биле веће једноделне просторије, на чијем је дужном зиду постављен раф са готовим опанцима и калупима. Испред рафа налазила се дугачка продајна тезга, на којој су купцима показивани опанци. Поред прозора биле су постављене једна или две мање радне тезге. Калфе и шегрти су за тезгом седели на треношкама, а на себи су имали широке тежане или кожне кецеље.

Алат и прибор за штављење коже и израду опанака чине: се-пија, дрвено буре за штављење коже, казан од бакра, изнутра калајсан, служио је да се запари шишарка; плоча-косица метална (служила је за „лешење“ — скидање заостале длаке и месине); клупа дрвена на којој се лешила кожа; нож, са повијеним сечивом унутра за сечење дебљих и већих кожа, а мањи нож истог облика

— за сечење тањих и мањих комада коже; тезга за држање ситног алата, коже и опуте и за рад; даска, на којој су набадани „ђонови“; метално-челично шило за бушење коже и опуте; бода за набадање „ђонова“; зумба, за зумбање — бушење „ђонова“; варкаш, рог, за глачање коже и прављење „редова“ на „преплету“; кашика (од једног комада дрвета тесана и издубљена) помоћу које се опанак навлачио на калуп а потом глачао; калупи (прво је коришћен само један калуп за израду једног пара опанака, а касније — леви и десни калуп; први калупи су били широки, а после 1910. године уведен је ужи калуп, као и калупи за женске и дечије опанке) и белегија-брус за оштрење алата.²⁷

Од заната везаних за саобраћај у чачанском и милановачком крају заступљени су: коларски, ковачки, поткивачки и сарачки.

КОВАЧКО-ПОТКИВАЧКИ ЗАНАТ

Оба спадају у групу најстаријих заната, подједнако заступљених и у селима и у варошима. До почетка XIX века монопол на ковачко-поткивачки занат у Србији држали су Турци, а већ у првој половини XIX века преузели су га Срби и Роми.

У многим деловима света ковач је имао велики углед: „У Индонезији краљеви синови уче умијеће ковања, а у централној Азији као и у Судану ковање спада у најотменији обрт“. Било је и супротног става и мишљења: „Код племена Тиббу у Сахари и у Источној Африци.“²⁸ И код нас се у почетку свог развоја ковачко-поткивачки занат није много ценио. Прљав и напоран, њега су у чачанском и милановачком крају учили махом сиромашни сеоски младићи и Роми.

Иако је ковачко-поткивачки занат свој процват доживео у другој половини XIX века, по селима чачанског и милановачког краја највише су радили приучени ковачи. Радећи сезонски, по потреби својих мештана, они су, у својим малим и неугледним радионицама, уз мех, наковањ и чекић, ковали, поправљали и клепавали алатке, али и поткивали волове и коње.

Ковачки занат, за разлику од поткивачког и других старих заната, пролазећи кроз кризе и борећи се за опстанак, успео је да

се одржи и осавремени прихватајући нову технологију у обради метала. Од 1953. до 1955. године у селима среза љубићко-трнавског било је 14 ковачких радњи, а ковачко-поткивачких пет.²⁹ Данас ковачких радњи има у селима Таково, Горњи Бањани, Прањани, Бољковци, Заблаће, Мрчајевци и Прислоница.

Ковачи у својим радионицама углавном кују вруће гвожђе, клепавају алат, израђују раонике, мотике и друга оруђа, предмете уз огњиште, маказе, кључеве, клинове, гвоздене делове за кола, металне ограде, гелендере, металну столарију и друге потрештине. Њихов алат и опрему чине: мехови за распаљивање ћумура, наковањ, велики и мали чекић, клешта за вађење и држање усијаног гвожђа, маказе, пробојци, секачи, корита са водом; ван радионице: тоцило за оштрење.

Поред професионалних и полупрофесионалних ковача у таковском и чачанском крају „поједина домаћинства су имала своје „ватре“ на којима понеки од укућана, самоук, ради само за кућну потребу. Уопште, многи сељаци сами поткивају своје коње и волове и оправљају мање гвоздене ствари.“³⁰

Док су ковачи ковали усијано гвожђе, поткивачи су углавном прерађивали хладно гвожђе, мада у новије време и они кују врело гвожђе (када праве потковице за коње тзв. „немачке“). Поред тога што су ковачи и поткивачи радили послове оба заната, по селима је било и издвојених искључиво поткивачких радњи (то су махом били правни мајстори). У време наших испитивања у Чачку смо забележили постојање две самосталне поткивачке радионице, а по једну у Горњим Бањанима, Такову, Бољковцима, Горњој Црнући, Жежевици и Заблаћу.

Поткивачка радионица састоји се из одељења — радионице са алатом и мехом и трема са два стуба, под којим се поткивају волови и коњи. Алат и опрема којим се служе поткивачи чине помагала за обарање и везивање стоке: фалога — дрвени трупац са алком и конопцем, трокрака дрвена чатала за подизање и затезање „обаљеног“ говечета, оглав-уже за везивање говечета, турпија за стругање копита, топка, сунтрач за дељање и равњање чапоњка и копита, клешта, наковањ, чекић, зумба, бургија, мештер за пуштање крви коњима који имају зазубице.

Данас је поткивачки занат у опадању, мајстори немају наследнике, па ће се вероватно и у будућности овим занатом бавити само самоуки сељаци и тако задовољавати потребе свог домаћинства.

КОЛАРСКИ ЗАНАТ

У Шаранима, Такову, Прањанима, Горњим Бањанима, Бољковцима, Горњој Црнући, Враћевшници, затим Врнчанима, Љубићу, Мрчајевцима, Заблаћу и другим селима милановачког и чачанског краја коларским занатом углавном су се бавиле самоуке полупрофесионалне занатлије. У почетку сеоски колари су само правили и поправљали точкове на колима, а сељаци сами израђивали руду, срчаницу и осовину, док су лес радили столари. Са појавом „гвоздених“ кола (окованих), а потом и „гумараба“, број самоуких колара опао је, мада их је било и у време наших испитивања. Професионалних колара било је у Чачку, Горњем Милановцу и Прањанима. Они су имали регистроване радње, у којима су, поред кола, правили каруце, фијакере и чезе.

Коларски занат је био врло развијен и цењен све док је рабадилук цветао, а кола била основно транспортно и превозно средство. Данас, када је село механизовано, и нема правог рабадилука, коларски занат је опао, али није нестао.

Некада су у селима и варошима коларске радионице подизане крај путева и близу ковачница и поткивачница. Данас нема ниједне самосталне коларске радионице, већ су подигнуте као ковачко-коларско-механичарске радње, у којима се обављају послови више заната. Такве радионице се налазе у Такову, Горњим Бањанима, Прањанима, Бољковцима, Жежевици, Заблаћу и Мрчајевцима. За доброг и цењеног мајстора сматра се Милета Петровић из Такова, који има радионицу опремљену савременим алатом. Он, поред коларског посла, ради и ковачки: израђује раонике, мотике, секире, делове за тракторе и прикључне машине, поправља пољопривредне алатке, клепава их и оштри.

Данас колари чачанског и милановачког краја израђују кола „гумараба“, саонице, двоколице, јармове, дрљаче. За израду кола највише се користе јасеново, багремово и брестово дрво. Кола су бојена и украшена цветним и геометријским мотивима, а има и представа коња. Алат је фабричке израде, а раније је набављан од ковача.

САРАЧКИ ЗАНАТ

Сарачки занат је у чачанском и милановачком крају у XIX веку био познат, али без превише мајстора. У Чачку је 1839. забележено постојање тројице сарача,³¹ они су 1870. године, удружени са

ћурчијама, основали заједнички еснаф.³² Горњи Милановац је 1883. године имао два сарача, а 1900. тројицу.³³ У селима није било занатлија ове врсте, па, су сељаци сарачке производе набављали у Чачку и Горњем Милановцу и по вашарима. Ситне (крпачке) послове (поправка амова) радили су сами сељаци.

Иако су у селима чачанског и милановачког краја преовлађивале воловске запреге, и коњска вуча је доста коришћена у транспорту и саобраћају. Од амова и осталог прибора, потребног за коњску вучу, употребљавани су, а и данас се користе једноставни-обични амови за орање и вучу док су „парадни“ амови употребљавани када се у чезама, каруцима и фијакерима ишло на саборе, вашаре, свадбе и веселја. Лепо украшене (са кићанкама) амове имали су само имућнији.

У време наших испитивања забележили смо рад по једног сарача у Чачку и Горњем Милановцу. Они у потпуности задовољавају потребе становништва. Поред амова, праве: кајише, ташне, футроле за оружје и друге ситнице од коже.

*
*   *
*

У селима чачанског и милановачког краја међу најбројније и најразвијеније занате спадају они који су везани за прераду дрвета. Нарочито је било распрострањено дрводељство.

Дрво, као основни материјал којим обилују простори чачанског и милановачког краја, његова лакоћа обраде и обликовања једноставним алаткама, омогућило је да се занати и занимања везана за његову обраду развијају од најстаријих времена до данас.

Дрво је коришћено за градњу кућа, израду покућства, алатки, превозних и транспортних средстава, инструмената, свега онога што је било потребно становништву. Врло погодно за обраду, дрво је код талентованих, самоуких сељака будило жељу и за украшавањем, па студа многи дрвени предмети, поред своје функционалности, добијају и леп изглед. За украшавање преслица, сандука, кревета, полица и стреха најчешће су коришћени мотиви из природе — цветни, стилизоване розете, геометријске шаре (спирале, „цик-цак“, крстови). Шаре су урезиване и резбарене ножићима, а често су и бојене; поред устаљених мотива, који су преношени с генерације на генерацију, домаће, самоуке, или, пак, професионалне дрводеље уносиле су своје лично знање и укус при комбиновању мотива. За предмете из-

рађене од дрвета у овом делу Србије можемо рећи да не обилују изражајном декоративношћу. То су смирени украси, изведени плитким урезивањем и резбарењем. Ретко је било предмета који су целом својом површином декорисани (преслице и врата на црквама брвнарама); углавном су рађени детаљи на централном делу, или, пак, геометријске „бордуре“ и „решма“ ивицама предмета.

Зависно од предмета које израђују, чачанске и милановачке дрводеље највише користе храстово, орахово, јаворово, крушково и трешњево дрво. Алат је био ручни (секира, тестера, длето, скобла, ножићи), а данас се примењује савремен алат (електричне тестере, стругови) за машинску обраду дрвета. Самоуке сеоске дрводеље, обављајући овај посао у слободном времену и у оквиру кућне радиности задовољавали су потребе свог домаћинства, а вештији појединци и својих суседа. Такмичиле су се самоуке дрводеље при изради покућства, свирала, гусала и алата у што лепше изведеној бојеној и урезаној шари. Данас, када је све индустријализовано, мало је таквих самоуких народних уметника. Ми смо у таковском селу Синошевићима забележили како ради Павле Павловић, педесетогодишњи самоуки дрводеља. Како каже, од детињства је почео да се занима „дашчицом и ножем.“ Ради све: од свирале до намештаја, столарије, бурића и каца.

ПИНТЕРСКИ ЗАНАТ

Качара или пинтера, и то самоуких, најпре је било по селима, док се професионални пинтери по варошима јављају од средине XIX века. Тако је у Чачку забележен 1849. године долазак првих пинтера „из прека“ — браће Фердинанда и Јакова Крена, пореклом Аустријанаца.³⁴ Фердинанд Крен је куповао од сељака храстову и багремову грађу, од чијих је дуга правио бурад за своје потребе, али и наручиоцима.

Због малог броја мајстора, пинтери нису имали свој самостални еснаф. Тек 1900. године они са зидарско-тесачким занатлијама оснивају заједнички еснаф. У еснафу су била три пинтера,³⁵ а у Горњем Милановцу само један.³⁶

Данас, ни у Чачку, ни у Горњем Милановцу нема ниједне праве пинтерске радње: једино у Горњим Бањанима од 1956. године у својој радионици ради пинтер Милош Живковић. Самоуких или приучених пинтера има у Такову, Прањанима, Мајдану, Руднику, Враћевшници, Бољковцима, Дренови, Мрчајевцима, Рошцима и Јагчи-

ћима. Било је и таквих приучених мајстора који су са алатом у торби, на позив муштерија, ишли по селима радећи буриће и каце.

За израду бурића, каца, бачви и чабрица најбољи су храстово, багремово и дудово дрво, а за обруче — брезово. Грађа за израду бурића се изреже на дугице одређене дужине. Раније су резане — обрађиване „стружницом“, а данас абрихтером. Дуге се сложе у одређен калуп, при дну се ставе обручи и тако све припремљено постави се над ватром и загрева. Истовремено, док се дуге греју, „винтом“ се привија и затеже доња и горња страна дугица док се добије одговарајући облик бурета. Када је завршено „парење“ и формирање облика дрвета, крајеви дугица се поравнају „уторњаком“ или се кружном тестером изнутра направи канал за дна. Дно се, као и дугице, „дихтује“ рогозом. Када се све ово уради, ставе се метални обручи и буре офарба споља. Каце се праве, као и бурићи, од храстовог дрвета, дуге су праве и не „паре“ се над ватром. Обручи су од брезовог или јасеновог дрвета.

Качарско-пинтерске радионице по селима најчешће су смештане под шупом, ретко у затвореној просторији, која мора бити велика и пространа.

Пинтерски алат доста је осавременен и фабричке је производње: брадва, за тесање дуга, „ђелка“ — кромпајс криви, „макља“ — права, разна длета, сопобли, шиктобли, шерпа крива, „уторња“ „кимобли“, ренда (разне дужине и облика), допобли, раупогли — ножеви разних дужина, стружница, ренде од 160 мм, тестера, секандер — за накуцавање обруча, чекић од два кг, пробојци (већи и мањи), турпије, (ситне и крупне), бургије, шестари, брусеве, јегета, винт за савијање дугица, наковањ и пањ за тесање дуга.

Посао се ради по поруџбини, а понеки пинтер прави бурад и качице од свог материјала, па робу продаје по вашарима и на пијаци.

СТОЛАРСКИ ЗАНАТ

Почетком XIX века столарски посао није био издвојен као посебан занат, већ су се њиме бавили дунђери. Када су од педесетих година XIX века у Србију из „прека“ почели да долазе столари-тишлери, овај посао се издваја као посебан занат.

Као млад и нов занат прво се развијао у варошима, док су потребе сеоског становништва и даље задовољавали дунђери или приучене сеоске дрводеље. Пред крај XIX века столарски занат се развија и по селима чачанског и милановачког краја. Отваране су

столарске радионице у Прањанима, Такову, Мрчајевцима, Зблаћу, Љубићу. Мајстори су радили по поруџбини, од своје или донешене грађе. Поред грађевинске столарије, правили су намештај (спаваће собе, шифоњере, креденце, рамове за огледала и фотографије).

Столарски занат се врло брзо развијао, тако да су мајстори после првог светског рата почели да оснивају задруге. У Чачку године 1919. основана је Прва чачанска столарска задруга „Будућност“ а потом и задруга „Југославија“. Задруге су осниване и после другог светског рата. Данас у Чачку има 25 самосталних столарских радњи,³⁷ а у Горњем Милановцу — 23.³⁸

Столарске радионице су веће и добро осветљене просторије, лицем окренуте путу. Поред ручног алата и тезги, опремљене су и савременим машинама: „абрикером“, „дихтом“, „стругом“.

*

* * *

У таковском селу Горњим Бранетићима живи и ради самоуки градитељ виолина осамдесетогодишњак Драгољуб Трнавац. У својој осамнаестој години направио је прву виолину, са којом је две године свирао на прелима. Године 1960. изградио је виолину од белог јавора узимајући отисак у глини. До сада је направио двадесет виолина. Овај даровит мајстор је, иначе, самоуки столар.

ЛИМАРСКИ ЗАНАТ

Лимарски занат спада у ред млађих и лакших заната. У Чачку и Горњем Милановцу јавио се пред крај XIX и почетком XX века и одржао до данас. Лимарске радионице постоје у Чачку, Милановцу, Прањанима и Такову. Лимари прерађују бели и црни лим. Од белог лима праве: олуке, кантице, кофе, лаворе, цезве и бакраче, а од црног лима: шпорете, пећи, чункове, плехове, ограде, чивилуке. Алат им је: росангле-клевшта за савијање лима, аушлаг — клефта, маказе (криве и праве), шрафтунг — менгеле за стезање гвожђа, турпије, секачи, дрвени и метални чекићи, наковањ, леткон. . . Лимари су радили по поруџбини, али и робу за продају на ваџарима у Чачку и Горњем Милановцу, па и по селима.

ЗИДАРСКИ ЗАНАТ

Полупрофесионално зидарство у милановачком и чачанском крају је најразвијенија делатност. На развој зидарства доста су утицали мајстори из Осата и „Бутари“ — Пироћанци и Црнотравци.

Многи су се толико извештили да су постали чувени мајстори, па су као предузимачи погађали посао.

Зидају све врсте кућа почевши од темеља до малтерисања и извођења декоративне фасаде. Раде сезонски на читавој територији обе општине, и то за „надницу“ или „ђутуре“.

О развијености овог занимања — заната још у XIX веку сведоче и епитафи на споменицама покојника, попут оваквих: „Бивши неимар дунђерски“, „главни мајстор дунђерски“... Таквим умешницима су каменоресци на надгробне каменове урезивали и алатке: брадву, висак, шестар. Не мало је и сачуваних неимарских записа на „конацима“ и кућама. У њима се помињу мајстори, али и — одакле су родом и колико су дуката узели од домаћина за своју мајсторију. Ево само једног примера из околине Чачка: „Овај конак градио Обрен Белић из Остре у 1855 лету дадок 100 дук. са грошима — мајстори овог конака Петар и Станиша из Турске вароши Препола са 2 момка“.

ЦИГЛАРСКИ ЗАНАТ

За своје личне потребе, сеоско становништво чачанског и милановачког краја бави се и преправљањем и печењем цигле. Вештији сељаци су ово умеће научили од мајстора који су на ове просторе стизали из источне Србије, Топлице и Црне Траве. Надимак „Бутари“ носили су стога што су долазили „од бугарских крајева“.

Постепено, и наши људи су се извештили у „сечењу“ цигле да су своје умеће уздизали на ниво занимања, па и заната. Јер, није сваки сељак умео да „сече“ циглу и да је слаже у „банкете“, односно пече.

За израду цигле бира се растресита и масна земља, звана „гајнача“—„белоушица“, и то са својих имања. Најпре се у јесен ископа земља и остави „да преври“ и измрзне преко зиме. На пролеће та се земља покваси, прекопа („закува“) и добро изгази ногама. Цигла може да се прави и од земље која се накваси и у току дана. Припремљено блато скупи се на „камару“, затим се „сече“ рукама и ставља у „калупе“. Цигла се из „калупа“ вади и ређа на „гувно“, где се суши два-три дана, а затим се „крлачи“ — окреће на бок. Просушена цигла ставља се у „витлове“ (редове) висине девет реда и суши тридесетак дана. Осушена цигла слаже се у „банкет“.

„Банкет“ се најчешће прави од двадесет реда цигла (у висину). У дну „банкета“ на свака два реда цигала оставља се простор — раз-

мак за вагру „рауну“ — „вруну“. „Вруна“ се прави од девет реда цигала. Изнад „вруне“ цигла се ређа без размака. Сазидан „банкет“ облепи се блатом и наложи дрвима (клековим, због fine црвене боје коју добије цигла), а ако се пече угљем (ово се чини врло ретко) у току зидања „банкета“ угаљ се посипа по цигли. Печење цигле траје 48 сати. Тада се затвара „рауна“ и цео „банкет“ накнадно облепи блатом. Не отвара се док се потпуно не охлади. Ако се печена цигла одмах не искористи, покрива се шашином или црепом и тако чува до употребе.

ЛОНЧАРСКИ ЗАНАТ

Лончарским занатом у Чачку и Горњем Милановцу бавили су се, а и данас то раде, „Пироћанци“. Пре њиховог настањивања сеоско становништво је лончарске производе набављало на вашарима и пијацама од Ужичана. Лончари су, удружени са обућарима, у Чачку 1848. године основали еснаф. Године 1900. било их је десет.³⁹ Данас активно раде две лончарске радионице у Чачку и једна у Горњем Милановцу. Производе све врсте лонаца, шерпи, пека, затим глеђосано посуђе: крчаге, ћасе, чиније, чираке, саксије, украсне предмете вазе, пиксле, тањире, кадионице. Своје производе продају на пијаци, у радњи и на вашарима у Чачку, Горњем Милановцу и селима.

КАМЕНОРЕЗАЧКИ ЗАНАТ

Каменорезачки занат спада у ред развијенијих. Не зна се тачно од када се у чачанском и милановачком крају клеше камен, али најстарији надгробни споменици, до сада откривени потичу, с краја XVII и почетка XVIII века. Са више сигурности развој каменорезачког заната у овом крају може се пратити од почетка XIX века, о чему сведоче објављени радови Р. Николића, Б. В. Радичевића, М. Драшкића, др Н. Пантелића.⁴⁰

Велики број каменолома меког пешчара, од кога су, и најбројнији споменици у овом крају, утицао је на развој каменорезачког заната. „Рудници“ ситнозрнастог пешчара налазе се у околини Остре, Бечња, Вујетинаца; ту је и кабларски пешчар у Врчанима и Рошцима, а гранит у милановачком крају, у селима Доњи и Горњи Бранетићи, и на Руднику. Из ових села потекли су и чувени мајстори: у Остри — Тодоровићи, у Трелчи — Гојковићи, у Рошцима — Нићифор Милић, Драгић Срђић, у Врчанима — Обрад Оџић и други. У

милановачком крају најчувенији мајстор је био Јосиф Симић Теочи-
нац, који је радио у другој половини XIX века. Његовим наследни-
цима сматрају се Урош Марковић, Вујица Гавровић, Миленко Ми-
летић и други.

Камен је сечен и обрађиван у каменолому, па је украшен и
исписан превожен до гробља, где је обављана финална обрада.

Каменорезачким занатом у прошлости су се бавили приучени
и талентовани појединци преносећи вештину на синове. Данас се,
као и у другим занатима, каменорезачким послом мајстори баве про-
фесионално. У Чачку има шест регистрованих каменорезачких рад-
њи, а у Горњем Милановцу дванаест.

Споменици из XIX века су у облику стеле, са и без капића,
масивног крста, са рељефним представама крстова у више варијан-
ти, биљних и геометријских мотива, голубовима и гроздовима, фи-
гуралним представама покојника и урезаним текстом. Пред крај XIX
века појавили су се плочасти споменици, са крстом на врху, и доњим
делом „подусадником“, „постољем“, у облику храма. На њима су,
поред наведених мотива, урезиване представе посмртне трпезе, алат
и други предмети везани за живот покојника. На надгробним спо-
меницима у милановачком крају врло пластично су израђене пред-
ставе грожђа, часовника, путира и свећњака, а на многима је потпис
мајстора каменоресца.

За чачански и милановачки крај карактеристични су спомени-
ци звани крајпуташа у облику стеле-стуба, са и без капића, на ко-
јима су богате орнаменталне представе изведене у рељефу. То су
најчешће представе покојника у богатој народној ношњи или у вој-
ничком оделу, допуњене детаљима предмета везаних за покојника:
преслица, алат, оружје. Орнаментика је извођена у дубљем и плићем
рељефу, у нишама, у два или три поља. Текст на крајпуташима бо-
гат је подацима о животу покојника, понекад и врло духовит. Већи-
на споменика је бојена плавом (боја која доминира), а детаљи црве-
ном, црном, жутом и белом бојом.

Споменици крајпуташа постављени, усамљени или у групи,
крај пута, на раскршћима, близу цркве или школе, посвећени су
ратницима погинулим далеко од завичаја. Подизани су над „праз-
ним гробом“, јер је тело покојника остало на ратишту, па о његовом
јунаштву и месту погибије читамо епитафе, попут овог:

„Моје тело не почива овде,
већ далеко (по)крај морске воде.

Тамо где море бије обале,
тамо су кости моје остале.“⁴¹

Каменорезачки алат је малобројан и једноставан: шпиц, сечи-вица, длето, пијук, штокомер, ручни чекићи.

Данашње каменорезачке радионице су велике и простране, опремљене електричним тестерама и глачалима. Каменорезац Драгојле Јовановић из Горњег Милановца, поред споменика од гранита, израђује стубове за терасе, гелендере од мермера, жардињере, вазе, пепељаре и друге украсне предмете.

*
*   *
*

Од заната везаних за прехранбене потребе становништва чачанског и милановачког краја најзаступљенији су били пекарски и воскарско-лицидерски, док је посластичара било мање.

ПЕКАРСКИ ЗАНАТ

Пекарски занат је интензивније почео да се развија у другој половини XIX века првенствено у Чачку, Горњем Милановцу, Прањанима и Мрчајевцима. У Чачку је 1900. године било 39 пекарских мајстора.⁴² У селима су ретко отворане пекарске радње. Ми смо их забележили у Прањанима, Мрчајевцима, Заблаћу, Љубићу, Бољковцима, Бершићима, а у Савинцу до 1978. године. Данас у Чачку има 10 пекарских радњи, а у Горњем Милановцу — две.⁴³

Пекари су правили неколико врста хлебова и пецива: сомуне, векне, лепиње, симите, ћаје, перце, ђевреке, кифле и бурек, а у „фурунама“ су пекли печење и кували јела. Данас пеку само беле векне и кифле.

Пекарске радње су дводелне: пекара, у којој се меси и пече хлеб, и до ње продавница са великим излогом — капком, на који се износи хлеб, тезгом и рафом. У пекарској радионици се налазе: зида-на фуруна, текнета — дрвена корита за мешање теста, пивокоти — дрвени калупи за хлеб, плехови лопате за извлачење плехова и хлеба, посуде са водом, плетене корпе за вађење хлеба и пецива. Иза фуруне, у мањем простору званом амурлук, чувају се брашно, пивокоти, плехови, лопате.

ВОСКАРСКО-ЛИЦИДЕРСКИ ЗАНАТ

Крајем XIX века у Чачку и Горњем Милановцу било је више воскарско-лицидерских радњи, или само воскарских, па су лицидери радили и по селима. И данас у милановачком селу Дружетићи повремено ради лицидер Милоје Каљевић.

Лицидерски занат је био у успону до другог светског рата. У Чачку и Горњем Милановцу одржао се до шездесетих година XX века. Лицидери су правили медене шарене колаче у облику срца, луткица, коњића, ташница, папучица и ћердана, уметали у њих огледалца и сличице, увијали их у шарени и сјајни папир. Своје производе продавали су у радњама и по вашарима. Поред медених колача, лицидери су правили више врста бомбона, лизалице од печеног шећера, ораснице, „луше“, шећерне јабуке.

Радионица, у којима се праве колачи, одвојена је од продавнице. У њој су се налазили велики штедњак, велики сто, сито, аван с тучком, оклагија, плехови и разноврсне модлице за сечење теста. Дућан је уз улицу са великим прозором, на који се обично окаче колачи. Унутра је тезга и рафови, у којима су поређани производи.

До појаве воскарског заната свеће су првобитно правили црквењаци. Топили су восак и остатак већ употребљаваних свећа. Восак су набављали од восковарџија, који су га, откупљен од пчелара, продавали широм Србије. Сматра се да је овај занат, као и многи други, донешен из „прека“.

Воскарских радњи данас у Чачку има три, а у Горњем Милановцу једна.

Воскарска радионица је одвојена од радње или је уз радњу, која „гледа“ на улицу. У радионици се налазе казани за топљење воска, затим сита за цеђење воска „шешир“ у који се сипа растопљен восак, ринг-коло са окаченим фитиљима. Шофном се захвата восак и прелива преко фитиља, уз стално окретање ринга. Наливене свеће се скидају са кола и ваљају на дасци или столу уз помоћ дрвене тофне-роље. Углачане свеће се тамо где је фитиљ секу-образују тутпредлом, а доња страна се равна дрвеном штуцпредлом.

Воскарска радња је мала просторија са великим прозором-излогом окренутим улици. Унутра су тезга и рафови, у којима су поређане свеће по величини и дебљини.

Данас воскари праве и парафиске (миликеп) свеће, свеће у боји за весчање и крштење/ украсене шареним папиром, затим украсне свеће у више боја, као и славске свеће, украсене сличицама светаца.

ЧЕТКАРИ

У неким селима милановачког краја (Прањанима, Бољковцима, Враћевшници, Горњој и Доњој Црнући и Трудељу) мештани су се у слободном времену, и у оквиру допунског занимања, бавили изградом четки и плетењем корпи — котобања и салаша.

Четке су правили за време другог светског рата, а и касније, све до 1960. године. Продавали су их у сеоским задругама, затим у Словенији, Босни, на Приморју и по Србији.

У изради четки учествовала је цела породица, чак и деца. Жиле траве „челца“—„кочобије“ оперу се и трљају по камену док пожуте, а затим осуше и сложе у „денчиће“ — снопиће. У међувремену припреме се дашчице — „гаслаци“, димензије 25 цм x 10 цм, избуше се бургијом у пет редова, увуче „челац“, веже жицом или канапом и поткује подшивачем — буковом даском дебљине 3 мм.

Са појавом четки са пластичним влакном потражња за четкама од биљног влакна смањена је, па после 1960. године потпуно престаје производња

КОРПАРИ И САЛАШАРИ

У Прањанима и Враћевшници било је више мајстора који су се бавили плетењем корпи. Данас то раде Миломир Живановић и Михајло Папић. Самоуци су и ову су вештину научили од мајстора корпара Радовина Толића из Прањана.

Од корпи највише праве „котобање“ са и без ручки, који служе за преношење кукуруза, шљива и грожђа.

Врбово пруже је сечено у пролеће или у јесен — после Преображења, слагано у снопове и сушено на сунцу. Потом су кресани гранчице и лишће, па је пруже потапано у бару или реку, где је остајало око седам дана. Ако се корпа плете од сировог пружа, онда се пруже не кваси, већ се само окреше од лишћа и прекласира по дужини и дебљини у три класе.

Када је пруже припремљено, започиње плетење дна — „данцета“ корпе—„котобања“. Најпре се од 4 x 4 најдебљих укрштених прутева направи „укреница“ дна. Од центра „укренице“ са осам најтањих прутева започиње плетење дна. Кад се ови ушлету, ушлићу се

осам дебљих и на крају осам најдебљих, тако да у дно „котобања“ буде уплетено 24 прута. Тада се у „данце“-дно пободу 32 „кољића“ — прутића исте дужине и дебљине. „Кољићи“ су при врху скупљени да се неби растурили приликом формирања облика „котобања“, а у дну „киком“ повезани — причвршћени. Плетење — „оплитање“ „котобање“ започиње се са 32 прутића; када се они уплету, уплићу се нова 32 прутића и на крају 32 најдебља прутића. „Оплиће“ се преко два „кољића“. Када се заврши плетење, „горња кика“ се „поплету“ са врховима „кољића“. На крају се око „шипила“ од по два прутића уплету ручке.

Поред плетења „котобања“ од врбовог прућа, у Горњој Црнући Милун Маринковић плете и корпе од лозе. Ове корпе су са већом дршком и служе за преношење воћа и поврћа.

До пре петнаестак година у Прањанима мајстор Радовин Толић поред корпи, плео је лесе за сушење шљива и салаше од прућа. За израду салаша од прућа, у који може да стане 60 товара кукуруза у клипу, потребно је утрошити 500 прута и три наднице. На правоугаоној основи салаша, направљеној од греда „темељача“, прикуцају се — побију „кољићи“ од цепане граничевине. Плете се преко два „кољића“ најдебљим врбовим прућем. Када се заврши оплитање, одозго се постављају греде „венчанице“ и кровић прекривен даском, ћерамидом, црепом.

Поред старих традиционалних заната, који су били развијени у XIX и првој половини XX века, у чачанском и милановачком крају појавили су се и развили многи нови занати и занимања. Пратећи економски и привредни развој и потребе становништва од седамдесетих година XX века најбројнији су: браварски, машинбраварски, металостругарски — укупно 61 радња, аутомеханичарских — 12, електроинсталатерских и електромеханичарских — 15, столарских 25, кројачких — 46, обућарских — 20, ковачких — девет посластичарских — 15, фотографских — 11, фризерских — 38, калајџијских — 10, козметичарских — четири.⁴⁴ Све су то правне занатлије са радњама у Чачку и Горњем Милановцу, а евидентиран је и већи број радњи и у селима.

Од 1980. године у чачанском и милановачком крају дошло је до наглог повећања броја самосталних привредника, развоја мале

привреде, самим тим и до отварања самосталних локала. Најбројнији су кафићи, пиљарнице, бутици, салони за забаву (флипернице, видеотеке).

*
*   *
*

Као и свуда, и у чачанском и милановачком крају привреда и занатство су за време робовања под Турцима били на врло ниском ступњу развоја. Село и талентовани појединци у оквиру кућне радиности производили су оно што је било потребно за живот, па је роба индустријске производње врло мало набављана. Са привредним и културним преображајем од средине XIX века занатство, трговина и индустрија су почели нагло да се развијају.

Занатство је свој процват доживело седамдесетих година XIX века, када су, поред традиционалних (старих) (абацијског, терзијског, опанчарског, ковачког), прихватани нови занати донесени са запада (из Беча и Пеште). Поред осавремењивања неких старих заната у технологији и врсти производа, извесна занимања поникла из сеоске домаће радиности (дрводеље, каменоресци), развила су се у професионалне занате.

Упркос развоју професионалног занатства, које је доминирало у варошима, у селима је цветало полупрофесионално занатство, које је у потпуности задовољавало потребе локалног сеоског становништва.

Све бржи и већи привредни и индустријски развој, међусобна конкуренција занатлија, борба са приученим бесправним занатлијама, трговином и конкуренцијом уопште — утицали су на слабљење и нестајање појединих заната, али и на појаву нових, који прате савремен развој и потребе сеоског и градског живља, па отуда у селима чачанског и милановачког краја има аутомеханичарских, аутолимарских, електричарских, ТВ механичарских, водоинсталатерских, обућарских, кројачких и других радионица у којима раде квалификовани мајстори.

НАПОМЕНА

1. Др Т. Борђевић, „Србија пре сто година“, Београд 1946, 161.
2. Некадашње седиште рудничке пахије Брусница, са основним судом рудничке пахије, отвореним дућанима, механама, усатновљеним сточним вазаром, због свог скученог простора није имала услове за већи развој. Због тога је Попечитељство унутрашњих дела већ 1839. године размишљало о пресељењу варошице. Одлучено је да се нова варош формира поред реке Деспотовице, по којој је и добила име, да би је 1859. године кнез Милош назвао Горњи Милановац, по свом брату Милану, који се родио и живео у овом крају. (Др Б. Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1865“, ИАЧ, 1968, Чачак, 27—31).
3. М. Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, II, Београд, 1876, 693.
4. М. М. Живанчевић, „Наше занатство и занатски покрст“, Београд, 1938, 5.
5. М. М. Живанчевић, н. д, 5.
6. Др Н. Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, I, Београд, 1954, 52.
7. Др Б. Перуничкић, н. д, 27—31.
8. Др Н. Вучо, н. д, 53.
9. Др Н. Вучо, н. д, 53.
10. ИАЧ, Пописна књига из 1863. године окружја Рудничког среза црногорског, бр. књ. 186, Архив Србије, министарство краљевине Србије.
11. ИАЧ, I именик задружног регистра Окружног суда у Чачку, Чачак.
12. ИАЧ, НОС љубићкотрнавски Чачак, Регистар издатих дозвола за рад занатских радњи 1946—1952. године.
13. В. С. Караџић, „Српски ријечник“ („терзија“).
14. Н. Бојовић, „Абацијски занат у Чачку“, Зборник радова Народног музеја, XI, Чачак, 1981, 127—137.
15. А. Шкаљић, „Турцизми у српскохрватском језику“, Сарајево, 1979, под „терзија“.
16. Др Н. Вучо, н. д, 53.
17. Др Б. Перуничкић, н. д, II, 7.
18. Др Б. Перуничкић, н. д, II, 7—8.
19. Исто, 9—62.
20. Исто, I, 706—728.
21. Др Н. Вучо, н. д, 52.
22. Др Б. Перуничкић, н. д, II, 9—62.
23. Др Н. Вучо, н. д, 53.
24. Др Б. Перуничкић, н. д, 567.
25. ИАЧ, Именик задружног регистра Окружног суда у Чачку, Задруге и занатске радње 1934—1939.
26. Н. Бојовић, „Опанчарски занат у Чачку“, Зборник радова Народног музеја IX, Чачак, 1978, 194.
27. Н. Бојовић, н. д, 195.
28. Кај Биркет Смитх, „Путови културе“, Загреб, 1960, 91.
29. ИАЧ СНО среза љубићкотрнавског, Занатске и друге приватне радње 1953—1955.
30. М. Филиповић, „Таково“, Насеља и порекло становништва, 37, Београд, 1960, 31.
31. Др Б. Перуничкић, н. д, II, 7, 8.
32. Др Н. Вучо, н. д, 53.
33. Исто.
34. ИАЧ, Фасцикла фонда Фердинанда Крена.
35. Др Н. Вучо, н. д, 52.
36. Исто.
37. Опште удружење самосталних привредника у Чачку, занатске радње у 1988. години. Податке дала Нада Борђевић, референт општих послова у Удружењу занатлија, којој се овим путем најтоплије захваљујем.
38. Скупштина општине Горњи Милановац, Статистички подаци о броју занатских радњи, саопштила Мира Бајић.

39. Др Н. Вучо, н. д, 52.
40. Б. В. Радичевић, „Плава линија живота“, Београд 1961; М. Драшкић, „Крајпуташа околине Краљева“, Београд, 1967; Р. Николић, „Камена књига предака“, Београд, 1979; исти, „Клесар Јосиф Симић Теочинац“, Зборник радова Народног музеја, XV, Чачак 1985.
41. Р. Николић, „Камена књига предака“, 131.
42. Др Н. Вучо, н. д, 52.
43. Опште удружење самосталних привредника у Чачку, занатске радње у 1988. години.
4. Исто.

LES MÉTIERS DANS LES RÉGIONS DE ČAČAK ET DE GORNJI MILANOVAC

Tout comme ailleurs, dans les régions de Čačak et de Gornji Milanovac les métiers étaient très peu développés à l'époque où la Serbie était sous la domination de l'empire ottoman. Les paysans eux-mêmes, dont surtout ceux qui avaient du talent, confectionnaient tout ce qui était nécessaire à la vie, si bien que les produits industriels étaient acquis en quantités minimales. Avec la transformation économique et culturelle de la Serbie, à partir du milieu du XIXe siècle, l'artisanat, le commerce et l'industrie prirent un vaste essor.

L'artisanat connut son époque de prospérité vers les années 70 du XIXe siècle lorsque à côté des métiers traditionnels (tailleurs de vêtements pour les paysans et ceux de costumes citadins, cordonniers qui faisaient des opanques, forgerons) on commençait à en pratiquer aussi d'autres, importés d'Occident (de Pest et de Vienne). En plus de la modernisation des métiers traditionnels quant à la technologie et à l'assortiment des produits, certaines activités exercées à domicile (celles des charpentiers, des tailleurs de pierre) s'érigèrent en activités professionnelles.

Malgré le développement de l'artisanat professionnel, dans les villages florissait l'artisanat semi-professionnel qui satisfaisait complètement les besoins de la population rurale.

Le développement économique et industriel de plus en plus vaste et rapide, la concurrence entre les artisans, la lutte contre ceux qui ne possédaient pas le certificat d'aptitude professionnelle contre le commerce et contre toute une série d'autres concurrents firent décliner et disparaître certains métiers, mais, en revanche, apportèrent des activités nouvelles qui accompagnent le développement moderne et les besoins de la population rurale et citadine, d'où l'apparition dans les régions de Čačak et de Gornji Milanovac des ateliers d'entretien et de réparation des automobiles, de ceux d'électriciens et de mécaniciens s'occupant de la réparation des téléviseurs, ainsi que des ateliers de plombiers, de cordonniers et de tailleurs où travaillent des ouvriers qualifiés.

Nevenka Bojović

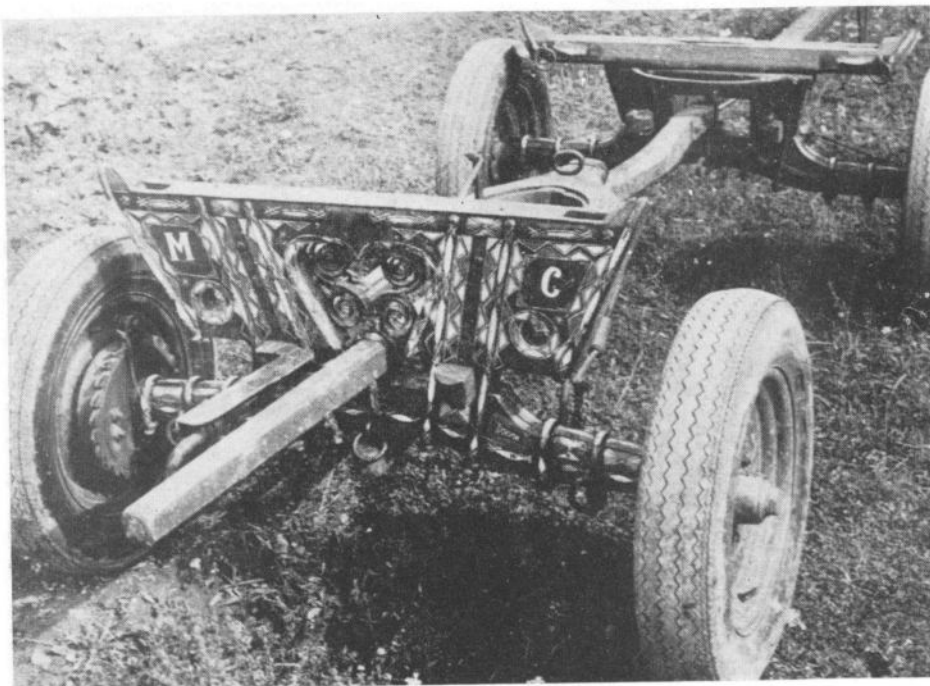
Сл. 1. Чачанске абације на свакодневном послу, 1938. године

Сл. 2. Опанчар Влајко Мијаиловић у својој радњи у Горњем Милановцу 1986. године.

Сл. 3. Коларско-ковачка радња Милете Петровића у Такову 1987. г.

Сл. 4. Кола „гумараба“. рад Славише Б. Младеновића из Трудеља, 1988. године

Сл. 5. Калфенско писмо качарског заната из 1930. године.

Сл. 6. Печат столарског
еснафа у Чачку из
1899. године.

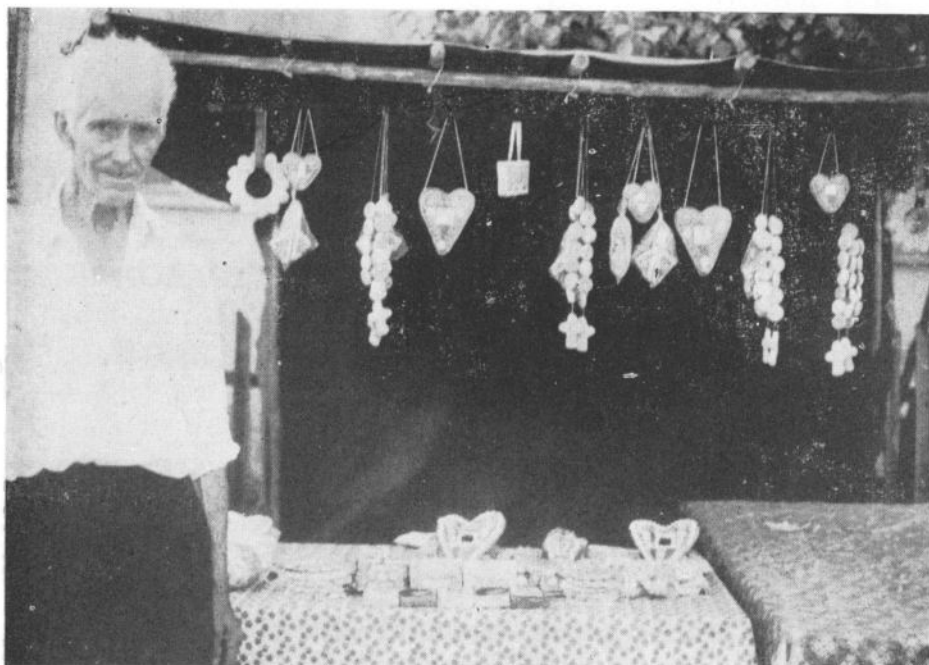

Сл. 7. Драгољуб Трнавац, самоук градитељ виолина из Горњих Бранетића.

Сл. 8. Надгробни споменик у Гојној Гори, крај XIX века, рад локалних мајстора.

Сл. 9. Милоје Каљевић, колачар из Дружетића са својим производима на вашару у Прањанима 1986. године.